

احیاگر قدیمی ترین صندوق پوش حرم

لیلا کوچک زاده

سه دهه برای احیای هنر دست باف ایران زمین تلاش کرده است. صاحب هشتمین کاشی ماندگار میراث فرهنگی خراسان رضوی، به پاس سال ها تلاش برای آموزش، احیا و کارآفرینی در عرصه صنایع دستی است وسال ها به عنوان کارشناس احیاگر منسوجات حرم مطهر رضوی بوده. سال ۹۹ یودکه به همت او، قدیمی ترین صندوق پوش حرم مطهر از گنجیه موزه خارج و در دهه گرامت برای عموم نمایش داده شد. او این صندوق پوش را نفیس ترین قدیمی ترین منسوج حرم مطهر معرفی می کند. صندوق پوشی زربفت، متعلق به دوره صفویه که تار و پودش به نخ های گلابتون سیمین و زریین و ابریشم و آیات سوره مبارکه فتح از استه شده است.

● شناسنامه دار کردن منسوجات حرم مطهر

محسني همه دوخت های سنتي ايران را از سوزن دوزی بلوچ، قلاب دوزی رشت و پته دوزی کرمان تاخوس دوزی استان هرمزگان و ابریشم دوزی کردستان، تدریس کرده و این کار به احیای این هنرها پرداخته است. او هنر و صنایع دستی را راهی عقیده دارد متخصصان این حوزه، باید نهایت دقت و حفاظت از این آثار را به کار ببندند، چون یک ملت باید این آثار، به هویتشان پی می برند. آن طور که محسنی می گوید، نزدیک به هزار و ۸۰۰ نوع منسوجات شامل صندوق پوش، زری پوش و تابلو و پرچم که رودوزی آن ها، قلاب دوزی، سرمه دوزی و مرواریددوزی است و جنس پارچه ها مخمل و زربفت، در مخزن منسوجات حرم مطهر نگهداری می شود.

این منسوجات بازمانده دوره های مختلف تاریخی ایران از صفویه تا دوران معاصر است. او می گوید: زمانی که به خزانة آستان قدس آمد، منسوجات به طریق خیلی سنتی، بسته بندی و بچقه شده و روی هیچ کدام از آن ها کار علمی انجام نگرفته بود. آن ها فکرت نمی کردند این پارچه ها این قدر ارزشمند و نیازمند به بررسی داشته باشند. به ۱۰ تا ۱۲ تن از کارکنان موزه، مرمت منسوجات را آموزش می دهد، سپس با همراهی آن ها به طور درست و اصولی، به شناسایی، گنبدزایی، بایگانی و طبقه بندی و رنهایت شناسنامه دار کردن این منسوجات می پردازد.

● صندوق پوشی که در رشت بافته شده است

نفیس ترین و قدیمی ترین منسوج در گنجینه موزه حرم مطهر، صندوق پوشی زربفت بازمانده از دوران صفوی یعنی ۲۰۰ سال پیش است. او می گوید: این اثر نفیس ترین است، چون هم شناسنامه اش تکمیل و هم اثر سالم است. ما هم آن را به طور صحیح و علمی بایگانی کرده ایم.

محسنی ادامه می دهد: کشش الیاف پارچه اگر تمام شود، این طور به نظر می رسد که کسی روی آن تیغ کشیده است و پارچه حالت افتادگی می گیرد. نظر من هم این بود که این صندوق پوش، به اندازه کافی ایستایی داشته و این کشش الیاف ممکن است به حدی برسد که پارچه پاره شود. این بود که چهار سال پیش به این صندوق پوش استراحت دادیم و آن را در مخزن، خوابانیدیم و بعد از دو سال که ماکت صندوق را درست کردیم، صندوق پوش را با نهایت مراقبت به موزه آوردیم و برای بازدید علاقه مندان در دهه گرامت، نمایش دادیم.

● سوره فتح روی الماسی آبی

کارشناس منسوجات حرم مطهر رضوی درباره ویژگی های صندوق پوش ششصدساله می گوید: این صندوق پوش از جنس زربفت است. زربفت پارچه ای خاص است که از زمان هخامنشیان در ایران بوده و استفاده می شد و اوج کارکردش در دوران ساسانیان است. بعد از ورود اسلام به ایران، نقوش انسانی و حیوانی از روی این پارچه حذف می شود اما هنرمندان باهوش ایران که نمی خواستند این هویت از دست برود، به کشیدن خط و نقوش گیاهی روی بافت پارچه روی آوردند.

او ادامه می دهد: بافت این پوشش، راه های رنگی با

ضریح سبز طرح دار یادگار اواخر قاجار

نگاهی به تاریخ اهدای انواع صندوق پوش و ضریح پوش در حرم مطهر رضوی که ریشه در وقف دارد

روایت پر ده پوش های خانه آفتاب

قدیمی ترین صندوق پوش حرم مطهر رضوی که به سفارش حاجی آسوار کالجار، از اهالی لاهیجان، اهدا شده است / سال ۱۵۲ هجری قمری

است. سوای این، در این دوران به نظر می رسد در زمان تنظیف ضریح مطهر، مقداری پارچه دوخته که معمولاً از جنس چلوار و موری بوده است، تهیه می کرده و روی صندوق می کشیده اند که تا پیش از آن معمول نبوده است.

متن کاغذهای کاهی این دوره همچنین می گویند که این پارچه را پس از نظافت یکی به عنوان تبرک می برده و هم اونیز موظف بوده است هزینه تهیه پارچه برای گردگیری و غبار رویی بعدی را پرداخت کند. آن گونه که از سیاهه متن این اسناد بر می آید، این پارچه جزو اسباب و لوازم غبار رویی ضریح مطهر بوده که هر ساله تعویض می شده است.

● ۴۰ ضریح پوش در خزانه آستان قدس

خرمهایی از تعمیر و مرمت پوشش ها را هم می توان در مکتوباتی دید که بیشتر متعلق به دوره پهلوی اول هستند. برای نمونه در مکتوبه ای از سال ۱۳۰۸ خورشیدی به تهیه مخمل برای دور صندوق پوش و تهیه آسترو سبک، پرداخت اجرت رفوگر که صندوق پوش را با استفاده از ابریشم تعمیر کرده، اشاره شده است. همچنین برابر سندی نیز که متعلق به دوره پهلوی دوم است، گویا ضریح مطهر در این روزگار دارای ۱۰ پوشش پارچه ای بوده است. این سنت پس از آن هم ادامه پیدا می کند، آن چنان که هم اکنون ۴۲۰ ضریح پوش در خزانه آستان قدس وجود دارد. سوای این، در کارگاه های ویژه آستان قدس هر ساله تعداد زیادی ضریح پوش دوخته می شود که از آن در مراسم مختلف و مناسبت های مذهبی استفاده می شود.

بافته شده است، پارچه ای مشکی و الماسی که طرح یک کتیبه در حاشیه آن و سوره مبارکه فتح در متن آن دوخته شده است.

اهدای این پوشش های مبارک گویا در دوره افشاری نیز وجود داشته که اکنون آثاری از آنان باقی نمانده اما برابر سیاهه اسناد موجود در مرکز اسناد آستان قدس رضوی، بین سال های ۱۱۵۲ تا ۱۱۵۳ هجری قمری، ۱۰ صندوق پوش به ضریح مطهر حضرت رضا^(ع) وقف شده است که از پارچه های اطلس، گلابتون دوزی، مخمل یا باقماش های قلمکاری شده دوخته می شده اند.

● پیشکش از طرف ملکه هندوستان در اسناد دوره قاجار هم (۱۲۱۲) تا ۱۲۱۳ قمری) توصیف چهار صندوق پوش آمده که قدیمی ترین آن ها، پوششی مربوط به دوره فتحعلیشاه قاجار است. علاوه بر این، صندوق پوشی با متن زری دوزی که در میان آن، گل های ریز الوان و در اطراف اش اسماء... بارنگ نقره بافته شده است و در چهار لچک اطرافش، عبارت «یا ضامن الغریباو المساکین» را صورت زده اند، یکی، دیگر از پوشش هایی است که گویا در سال ۱۲۱۹ هجری قمری برای مرقد مقدس امام رضا^(ع) وقف شده است و هم اکنون در موزه آستان قدس رضوی نگهداری می شود.

در سندیگری از سال ۱۲۸۲ هجری قمری نیز وصف صندوق پوشی مفتول دوز و پولک دوزی آمده که یک ملکه هندی آن را به بارگاه مطهر رضوی تقدیم کرده است.

اسناد قرن سیزدهم قمری نشان می دهند وقف پوشش های پارچه همچنان در این دوران نیز مرسوم بوده

● مخمل و قطبی و قناویر

سعیده جلالیان، طاهره عظیم زاده تهرانی و مهدی جلیلی در پژوهشی با عنوان «پیشینه صندوق ها و صندوق پوش های مرقد امام رضا^(ع)»، در باره انواع پارچه هایی که در دوخت پوشش ها استفاده شده است، می گویند: «پارچه های مورد استفاده در تهیه صندوق پوش ها از دوره صفوی تا پهلوی شامل پارچه های زربفت، مخمل، قطبی (گیاهی که از آن رسن می سازند)، قلمکار، قناویر (نوعی پارچه نخی با رنگ های مختلف که در دوره قاجاری باب می شود)، کرپ ساتین و کودری (پارچه نخی بدون آهار و از آن قیمت که بیشتر از آن چادر و پیراهن می دوزند) بوده است اما گویا پارچه های مخمل بیشترین کاربرد را داشته اند و پس از آن زربفت، اطلس، قلمکار و کرپ ساتین مورد استفاده قرار می گرفته اند.»

این پوشش ها در گذشته بیشتر به رنگ قرمز بوده است و پس از آن، دوزندگان از پارچه هایی به رنگ سبز، مشکی و سرمه ای استفاده کرده اند. همچنین از هنرهای دستی به کار رفته در این پارچه ها می توان گلابتون دوزی، پولک دوزی، مفتول دوزی، یراق دوزی، گلدوزی و قلاب دوزی را نام برد.

● یادگاری ۵۰۰ ساله از لاهیجان

ناگفته نماند اکنون در حرم مطهر صندوق پوش هایی وجود دارند که قدیمی ترین آن ها یادگار دوره صفوی است. صندوق پوشی زربفت متعلق به سال ۹۵۲ هجری قمری که به سفارش «حاجی آسوار کالجار»، از اهالی لاهیجان، به صندوق مطهر اهدا شده اما هنر آن گویا رنج دست «میرنظام کاشانی» است و در رشت

هما سعادتمند

پارچه های سبزی که در عطر گلاب و گل گیج خورده اند و کاسه چشم زائران و مجاوران را در وقت زیارت رنگ می دهند، در واقع نخ تافته های متبرکی هستند که نشان شان را بالای ضریح یا دیگر زوایای حرم بسیار می توان دید، یادگارهایی بی ریا و قدیمی که به نشانه ارادت، از قرن ها پیش، حتی پیش از عصر صفوی و رسمی شدن مذهب شیعه، وقف حرم می شده اند و تا هنوز هم پیشکش می شوند. این پارچه ها را که بیشتر به عنوان بالاپوش صندوق مزار یا ضریح مورد استفاده قرار می گرفته اند، شاهان یا عوام سرزمین های دور و نزدیک وقف آستان مبارک آفتاب می کرده اند و نامشان در اسناد با عنوان پوشش ضریح مطهر ثبت شده است. پوشش هایی نقش خورده با هنرهای زنانه و ماندگار که نه تنها زینت ضریح، که آذین دل مؤمنان بوده و هست، سطرهای بعدی، گذری است بر تاریخ این یادگارهای مبارک.

● از صندوق پوش تا ضریح پوش ها

طبق اسناد تاریخی، قدمت نخستین ضریح ساخته شده بر مزار امام رضا^(ع) به دوران شاه اسماعیل صفوی پهلوی می زند اما پیش از ساخت ضریح روی مزار، آرامگاه بزرگان، امامان و امامزادگان را با صندوقی چوبی یا فلزی که بر سنگ قبر نصب می شده، حفظ می کرده اند. روی مزار حضرت رضا^(ع) از گذشته تا کنون چهار صندوق و شش ضریح نصب شده که برای جلوگیری از آلودگی، روی آن را با پارچه هایی که شبیه آن، اکنون هم روی ضریح مشاهده می شود، می پوشانده اند. اهدای این پارچه ها که نخست صندوق پوش و بعد ضریح پوش نام گرفته اند، یکی از جلوه های ارادت مردمی به آستان ملائک پاسبان حضرت خورشید بوده است.

این صندوق پوش یا ضریح پوش ها که به سه دسته شیروانی پوش، بالاپوش و دورپوش تقسیم می شوند. آن قدر مهم بوده اند که نشان بسیاری شان را می توان در فهرست موقوفات حرم مطهر رضوی هم دید. بررسی منسوجات موجود در خزانه و موزه آستان قدس و اسناد آرشیوی متعدد نشان می دهد که یادگاراه رضوی از معدود مراکز مذهبی در جهان اسلام بوده است که در آن، از قرن ها پیش برای حفظ و تزئین مرقد از صندوق پوش ها استفاده می کرده اند و این پوشش ها معمولاً بسته به وسع و اوقف آن، از اجناس مختلفی دوخته و با انواع هنرهای دستی آذین می شده اند.

چند نمونه از ضریح پوش های قدیمی حرم مطهر رضوی

ضریح پوش مخمل مشکی: این ضریح پوش را استاد «محمد جعفر خراسانی» در سال ۱۲۷۹ هجری قمری دوخته و در آن، از هنرهای قلاب دوزی و کتیبه دوزی استفاده کرده است. در کتیبه هایی که روی این ضریح پوش نقش خورده است، ترکیب بند معروف محتمم کاشانی بافته شده و در کتیبه های کوچک ترش که دورا دور ضریح پوش را پر کرده، نیز اسماء الحسنی قلاب دوزی شده است. خادمان آستانه از این ضریح پوش در ایام سوگواری و ماه محرم استفاده می کرده اند.

ضریح پوش مروارید دوزی شده: این ضریح پوش مخمل و ابریشم را بی بی جان زردوز کاشانی، نامی دوخته و مهدعلیا، مادر ناصرالدین شاه قاجار، در سال ۱۲۸۵ هجری قمری وقف ضریح مبارک امام رضا^(ع) کرده است. در حاشیه این بالاپوش ۳۶ کتیبه بزرگ مزین به اشعار فارسی دیده می شود که در فضای بین هر دو کتیبه آن، عبارت مبارک، یا امام رضا^(ع) را با نخ زر نوشته اند.